

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА ГАЛУЗЕВОГО ПРАВА**

**МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В СФЕРІ ОХОРОНИ
ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: студент 2 курсу 13-283Мз групи
Спеціальності 262 Правоохоронна діяльність
Освітньо-професійної програми
«Правоохоронна діяльність»
Ткач Микола Володимирович

Керівник: к.ю.н., доцентка Гавловська А.О.
Рецензенти: к.ю.н., доцентка Волкович О.Ю.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В СФЕРІ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ.....	6
1.1. Поняття принципу територіальної цілісності та непорушності державного кордону.....	6
1.2. Нормативний зміст принципу територіальної цілісності та непорушності державного кордону.....	13
Розділ 2. Актуальні проблеми міжнародного співробітництва в сфері охорони державного кордону.....	26
2.1 Міжнародно-правовий механізм захист у випадку анексії території.....	26
2.2. Імплементация основ міжнародного механізму співробітництва в сфері охорони державного кордону до національного законодавства України.....	33
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	52

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На даний момент розвиток міжнародних відносин характеризується значним зростанням кількості збройних конфліктів, активною протидією міжнародному тероризму та транснаціональній злочинності, створенню та пошуку нових механізмів колективної безпеки, частина яких виявила свою недієздатність після незаконної анексії (тимчасової окупації) АР Криму та м. Севастополя, частини Донецької та Луганської областей Російською Федерацією. В світі відмічаються ситуації застосування збройної сили або погрози нею, спроби сецесії, анексія та окупація території суверенних держав, підтримка сепаратистів тощо.

Для України в умовах збройного конфлікту з РФ актуальних залишається питання її участі у функціонуванні міжнародного механізму співробітництва в сфері охорони державного кордону. Такий механізм повинен передбачати сумлінне виконання учасниками міжнародних відносин відповідних принципів міжнародного права, зокрема принципу територіальної цілісності та непорушності державного кордону з метою ефективної протидії негативних процесів. Які посягають на державні кордони суверенних держав.

Окремі аспекти теми досліджувати такі науковці, як: Л. Антонович В. Буткевич, Д. Вальдрон, Н В. Девіс.В. Дрьоміна-Волок, А. Кассезе, Х. Кельзен, А. Кесбі, І.А. Конюхова, М. Коскеніємі, І.І. Лукашук, П. Нанда, К. Райт, Я. Сімонідес А.Я. Сухарева, В. Уляницький, М. Швебель, І. Шіхат та інші.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Кваліфікаційну роботу виконано в контексті наукових досліджень відповідно до пункту 3.4.2.5 «Основні наукові напрями та найважливіші проблеми фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук» Національної

академії наук України на 2019-2023 роки, пункту 9 розділу «Правове забезпечення інформаційної сфери України» Пріоритетний напрямів розвитку правової науки на 2016-2020 роки Національної академії правових наук України, пункту 9.1 «Реалізація державної політики та пріоритетний напрямів створення сучасної інформаційної інфраструктури України» Переліку пріоритетний напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015-2019 роки, затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 року №275, тематики науково-дослідної роботи кафедри галузевого права факультету бізнесу та права Херсонського державного університету «Теорія та практика реформування галузевого законодавства України» (номер державної реєстрації № 0118U006817). Тему кваліфікаційної роботи затверджено Вченою радою Херсонського державного університету (наказ №902-Д від 05.11.2019).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у системному аналізі юридичного змісту міжнародного співробітництва в сфері охорони державного кордону.

Поставлена мета визначає необхідність вирішення наступних завдань:

- розкрити суть поняття принципу територіальної цілісності та непорушності державного кордону;
- з'ясувати специфіку нормативного змісту принципу територіальної цілісності та непорушності державного кордону;
- дослідити рівень дотримання принципу непорушності кордонів в контексті заборони застосування сили або погрози;
- виокремити основи імплементація міжнародного механізму співробітництва в сфері охорони державного кордону у національне законодавство України.

Об'єкт дослідження. Об'єкт дослідження виступають міжнародно-правові відносини співробітництва в сфері охорони державного кордону.

Предмет дослідження – міжнародний механізм співробітництва в сфері охорони державного кордону

Методологічна основа дослідження. У дослідженні використані різноманітні методи дослідження – загальнонауковий діалектичний метод, також засновані на ньому загальнонаукові методи (формально-логічний, історико-правовий, порівняльно-правовий, структурно-функціональний та інші). Зокрема, історико-правовий метод – при визначенні історичних випадків анексії території українських земель; порівняльно-правовий метод – при дослідженні доктринальних підходів дослідження різних аспектів міжнародного механізму співробітництва в сфері охорони державного кордону; метод тлумачення права – при дослідженні положень нормативно-правових актів, в т.ч. і міжнародних; системний метод – при визначенні системи нормативно-правових актів, до яких було імплементовано основи міжнародного механізму співробітництва в сфері охорони державного кордону.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дана робота є продовженням наукових досліджень в сфері дослідження міжнародного механізму співробітництва в сфері охорони державного кордону. В роботі виражено спробу цілісного дослідження основних проблем міжнародного механізму співробітництва в сфері охорони державного кордону.

Практичне значення полягає в тому, що в роботі сформульовані висновки, пропозиції та рекомендації, які можуть бути використані в подальшому дослідженні даної теми, а окремі положення та висновки роботи – в процесі підготовки і проведення практичних занять з курсу «Міжнародне публічне право», «Адміністративне право».

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження були представлені на I-му дискусійному форумі «Право в Україні та ЄС: співвідношення, відмінності та перспективи», організованому ГО УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКИЙ ЦЕНТР ПАРТНЕРСТВА (27 грудня 2020 р., м. Херсон).

Структура роботи обумовлена її метою, завданнями та предметом дослідження й складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В СФЕРІ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

1.1. Поняття принципу територіальної цілісності та непорушності державного кордону

В основі аналізу поняття та нормативного змісту принципу територіальної цілісності закладена проблема найменування даного принципу у доктрині міжнародного права, яка поєднує в собі теоретичні та практичні аспекти [5, с. 99].

Принцип територіальної цілісності в доктрині міжнародного права характеризується значною кількістю неоднозначних та суперечливих підходів до визначення назви даного принципу (наприклад, «принцип територіальної цілісності та недоторканості держав», «принцип цілісності та недоторканості державної території», «принцип поваги державного суверенітету та територіальної цілісності», «принцип територіальної цілісності та недоторканості державних кордонів», «принцип територіальної цілісності та політичної незалежності», «принцип недоторканості та територіальної єдності», «принцип недоторканості державної території», «принцип територіальної цілісності» тощо).

Умовно всі підходи до визначення назви принципу територіальної недоторканості можна поділити на дві групи:

- 1) «принцип територіальної цілісності» (Л. Антонович, Д. Вальдрон, А. Кесбі, М. Коскеніємі, П. Нанда, Я. Сімонідес та інші);
- 2) «принцип територіальної цілісності і недоторканості».

Ознаками поняття принципу територіальної цілісності є:

- загальні ознаки принципу територіальної цілісності (принцип носить загальновизнаний, універсальний та імперативний характер, та належить до категорії норм «*jus cogens*» [14, с. 70]. Як зауважує, Н.В. Дрьоміна-Волок норма *jus cogens* — «це існуюча норма міжнародного права, яка в силу своєї значимості та всевітнього визнання набула найвищого імперативного статусу» [31, с. 190].

Відповідно до положень доповіді дослідницької групи Комісії міжнародного права «Фрагментація міжнародного права...» аргументами на користь віднесення принципу територіальної недоторканості до норм *jus cogens* є:

1) інституціалізація принципу територіальної цілісності в контексті його історичного розвитку відбувалась у тісному взаємозв'язку із формуванням принципу заборони застосування сили чи погрози нею;

2) сьогодні в результаті цього процесу територіальна цілісність складає невід'ємний елемент принципу заборони застосування сили чи погрози нею, а також паралельно існує у вигляді самостійного принципу міжнародного права [4, с. 205].

- спеціальні ознаки принципу територіальної цілісності ґрунтуються на розмежуванні понять «територіальна недоторканість» та «територіальна цілісність».

Загально вживаним у юридичній термінології є розуміння принципу територіальної недоторканості: принцип територіальної недоторканості – це «принцип визнання цілісності території держави та недоторканості її кордонів» [17, с. 774]. Таке розуміння принципу територіальної недоторканості містить суттєвий недолік – у визначенні не розмежовується поняття територіальної цілісності та територіальної недоторканості;

Як зауважує І.І. Лукашук «територіальна недоторканість охоплює не лише випадки розчленування території, але й інші види посягань на територію, зокрема, військову інтервенцію, тимчасову окупацію» [9, с. 276]. Автор також обстоює позицію, що «структурно територіальна недоторканість включає територіальну цілісність, а відтак у такий спосіб є ширшою від неї» [9, с. 276]. Дану тезу та співвідношення понять «територіальна недоторканість» та «територіальна цілісність» графічно відображено у Рис.1

Рис.1

На підтримку такого підходу у юридичному енциклопедичному словнику А.Я. Сухарева розмежовується розуміння таких понять, як «цілісність території» та «недоторканість». Зокрема, цілісність території передбачає заборону розчленування території насильницьким шляхом, а недоторканість – збройного посягання [16, с. 369].

Протилежний підхід до співвідношення понять «територіальна недоторканість» та «територіальна цілісність» – розширене розуміння поняття «територіальна цілісність» включає в себе і поняття «територіальна недоторканість», як свою структурну складову.

Дану тезу та співвідношення понять «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканість» графічно відображено у Рис.2.

Рис.2

Як зауважує І.А. Конюхова «при цьому зовнішній аспект поняття територіальної цілісності передбачає непорушність кордонів і недоторканість території, а внутрішній аспект – невідчужуваність території держави, недопустимість її розчленовування» [7, с. 158].

Такий підхід до розуміння поняття «територіальна недоторканість» і «територіальна цілісність» та їх співвідношення характеризуються послідовним та раціональним способом розуміння.

Отже, ми можемо зробити висновок, що поняття «територіальна недоторканість» та «територіальна цілісність» – це споріднені та взаємодоповнюючі поняття, які розрізняються за юридичним змістом, основою якого є неподільність території.

Основою для відмежування спеціальних ознак поняття «територіальної цілісності» від загальних його ознак також виступає розуміння поняття «принцип територіальної цілісності» у доктрині *uti possidetis juris*. Принцип *uti possidetis* є одним з принципів міжнародного права, який відноситься до розмежування державної території і розглядається в контексті територіальних питань, пов'язаних з процесом здобуття незалежності [32].

Відмінність поняття «принцип територіальної цілісності» та *uti possidetis juris* полягає у наступному:

- 1) принцип територіальної цілісності застосовується для заборони посягання на територію сформованих держава, а *uti possidetis juris* – для формування території новостворених держав, які отримали свою незалежність [18, с. 40] (наприклад, *uti possidetis*

juris було застосовано по відношенню до закріплення території пострадянських країн);

- 2) сфера впливу принципу територіальної цілісності більш ширша ніж *uti possidetis juris*.

Цікавим з точки зору теорії та практики визначення поняття принципу територіальної цілісності є підхід до його розуміння на основі поняття «просторова безпека», яка розуміється як:

«1) політико-правова безпека шляхом нейтралізації будь-яких загроз суверенітету держави;

2) соціально-економічне збереження на даній території громадянського суспільства та економічний розвиток території при збереженні та зміцненні соціального благополуччя;

3) екологічне та культурне попередження забруднення навколишнього середовища та створення різних культурно-історичних заповідників» [32].

Серед підходів до розуміння принципу територіальної цілісності слід відмітити і розуміння його як складової територіального верховенства держави в межах її кордонів. Проте, односторонній характер співвідношення даних понять відмічається в Заключному акті Ради з безпеки та співробітництва в Європі від 01.08.1975 р., який закріплює наступне положення «Государства-участники будут уважать суверенное равенство и своеобразие друг друга, а также все права, присущие их суверенитету и охватываемые им, в число которых входит, в частности, право каждого государства на юридическое равенство, на территориальную целостность, на свободу и политическую независимость. Они будут также уважать право друг друга свободно выбирать и развивать свои политические, социальные, экономические и культурные системы, равно как и право устанавливать свои законы и административные правила» [33]. Виходячи з даного положення

територіальна цілісність передусім передбачає юридичну єдність території [12, с. 71].

До спеціальних ознак принципу територіальної цілісності також відноситься виконання ним функції захисту території держави та функції забезпечення міжнародної безпеки [20, с. 2294].

Виходячи з вищезазначеного ми можемо робити наступні висновки:

1) існує плюралізм підходів до визначення терміну «принцип територіальної цілісності», які умовно поділяються на дві групи: принцип територіальної цілісності та «принцип територіальної цілісності і недоторканості»;

2) поняття «принцип територіальної цілісності» має загальні ознаки принципу територіальної цілісності (принцип носить загальновизнаний, універсальний та імперативний характер) та спеціальні ознаки принципу територіальної цілісності (неподільність території, функція забезпечення міжнародної безпеки та захисту державної території);

3) принцип територіальної цілісності відноситься до категорії норм «*jus cogens*»;

4) принцип територіальної цілісності співвідноситься з *uti possidetis juris*, поняттям просторової безпеки та територіального верховенства держави.

1.2. Нормативний зміст принципу територіальної цілісності

Нормативний зміст принципу територіальної цілісності та непорушності державного кордону розкривається у відповідних джерелах міжнародного права.

Відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН головними джерела міжнародного права у сучасному міжнародному праві є:

- договір міжнародний;
- звичай міжнародно-правовий;
- загальні принципи права, визнані всіма націями;
- міжнародні судові рішення;
- доктринальні праці найкваліфікованіших спеціалістів з міжнародного права різних націй [37].

Зокрема, нормативний зміст принципу територіальної цілісності та непорушності державного кордону розкривається у таких міжнародних нормативно-правових актах, як:

- Статут ООН 1945 р.;
- Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до статуту ООН 1970 р.;
- Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі від 01.08.1975 р.

Слід зауважити, що дослідження положень даних міжнародних нормативно-правових актів зумовлено наступним:

- 1) вказані міжнародні нормативно-правові акти відіграли значну роль встановлені та нормативному закріпленні принципу територіальної цілісності;
- 2) дослідження змісту зазначених міжнародних нормативно-правових актів дозволить визначити характер юридичних приписів нормативного змісту принципу територіальної цілісності.

Статут ООН 1945 р. у п. 4 ст. 2 містить наступну згадку принципу територіальної цілісності «Все Члены Организации Объединенных Наций воздерживаются в их международных отношениях от угрозы силой или ее применения как против территориальной неприкосновенности или политической независимости любого государства, так и каким-либо другим образом, несовместимым с Целями Объединенных Наций» [34].

Відповідно до даної норми територіальна недоторканість виступає об'єктом принципу заборони застосування сили чи погрози нею [13, с. 90-91].

Принцип заборони застосування сили чи погрози нею виступає одним із юридичних приписів змісту принципу територіальної недоторканості, який в подальшому знайшов своє відображення в відповідних міжнародних нормативно-правових актах та набув імперативного характеру, як самостійний міжнародно-правовий принцип.

Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до статуту ООН 1970 р. закріплює наступне положення «Принцип, согласно которому государства воздерживаются в своих международных отношениях от угрозы силой или ее применения как против территориальной целостности или политической независимости любого государства, так и каким-либо иным образом, несовместимым с целями Организации Объединенных Наций» [30; 35].

Закріплення даного принципу в Декларації ґрунтується на тих самих підставах, що і закріплення в Статуті ООН – принцип територіальної недоторканість виступає об'єктом принципу заборони застосування сили чи погрози нею. На відміну від Статуту ООН Декларація значно розширила юридичний припис нормативного змісту принципу, зокрема:

1. Заборона застосування сили та погрози нею («каждое государство обязано воздерживаться в своих международных отношениях от угрозы силой или ее применения как против территориальной целостности или политической независимости любого государства, так и каким-либо иным образом, несовместимым с целями Организации Объединенных Наций» Декларація 1970 р. [30; 35]).

2. Заборона перетворення державної території у об'єкт військової окупації («территория государства не может быть объектом военной оккупации, являющейся результатом применения силы в нарушение положений Устава. Территория государства не должна быть объектом приобретения другим государством в результате угрозы силой или ее применения» Декларація 1970 р. [30; 35]).

3. Заборона здійснення територіальних змін шляхом застосування сили чи погрози нею («каждое государство обязано воздерживаться от угрозы силой или ее применения с целью нарушения существующих международных границ другого государства или в качестве средства разрешения международных споров, в том числе территориальных споров, и вопросов, касающихся государственных границ» Декларація 1970 р. [30; 35]).

4. Зобов'язання держав не визнавати легітимність подібних територіальних змін («никакие территориальные приобретения, являющиеся результатом угрозы силой или ее применения, не должны признаваться законными» Декларація 1970 р. [30; 35]).

Виходячи з вищезазначеного ми можемо зробити висновок, що в Декларації 1970 р. на відміну Статуту ООН прямо передбачено норми, які забороняють порушення принципу територіальної цілісності шляхом застосування сили та погрози нею.

Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 01.08.1975 р. визначає принцип територіальної цілісності як основний принцип міжнародного права [33].

Пункт IV «Территориальная целостность государств» Заключениого акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. закріплює наступне розуміння нормативного змісту принципу територіальної цілісності «Государства-участники будут уважать территориальную целостность каждого из государства-участников. В соответствии с этим они будут воздерживаться от любых действий, несовместимых с целями и принципами Устава Организации Объединенных Наций (995_010), против территориальной целостности, политической независимости или единства любого государства-участника и, в частности, от любых таких действий, представляющих собой применение силы или угрозу силой. Государства-участники будут равным образом воздерживаться от того, чтобы превращать территорию друг друга в объект военной оккупации или других прямых или косвенных мер применения силы в нарушение международного права или в объект приобретения с помощью таких мер или угрозы их осуществления. Никакая оккупация или приобретение такого рода не будет признаваться законной» [33].

Аналіз даного положення свідчить про те, що в Заключеному акті НБСЄ виокремлено заборона застосування сили в прямій чи непрямій спосіб щодо території держави.

Слід зауважити, що закріплення принципу територіальної цілісності в Статуті ООН, Декларації та Заключеному акті НБСЄ дозволило структурувати нормативний зміст принципу, що в цілому мало значний вплив на систему міжнародних правових принципів [15, с. 94].

Закріплення принципу територіальної цілісності у вищезазначених міжнародних нормативно-правових актах свідчить про дію *opinio juris* – визнання міжнародної практики/ міжнародного звичаю в якості правової норми.

На думку Т.С. Цимбрівського всі юридичні приписи нормативного змісту принципу територіальної цілісності, як і будь-якого міжнародного правового принципу, що встановлюють основні права та обов'язки учасників міжнародних відносин, можна класифікувати наступним чином:

1) «зобов'язуючі норми:

- обов'язок поважати територіальну цілісність;
- обов'язок держав не визнавати легітимність територіальних змін здійснених шляхом застосування сили чи погрози нею» [36, с. 15];

2) «забороняючі норми:

- заборона застосування сили чи погрози нею проти територіальної цілісності або політичної незалежності держави;
- заборона перетворення державної території у об'єкт військової окупації;
- заборона здійснення територіальних змін шляхом застосування сили чи погрози нею;
- заборони застосування сили у прямий або непрямий спосіб щодо державної території» [36, с. 15].

В межах нормативного змісту вчені розглядають не лише зобов'язуючі або забороняючі норми, але й уповноважуючі. В окремих випадках в нормативному змісті принципу територіальної цілісності виокремлюють також уповноважуючі норми, зокрема норми які містять приписи щодо поваги учасників міжнародних відносин до територіальної цілісності незалежних, суверенних держав. Наприклад, В. Девіс визначає, що «принцип територіальної цілісності передбачає право держави на імунітет від зовнішнього втручання чи вторгнення» [19, с. 32];

Одним із значних джерел міжнародного права виступають доктринальні праці найкваліфікованіших спеціалістів з міжнародного права різних націй.

Як зазначалося нами у підрозділі 1.1. кваліфікаційної роботи, однією із спеціальних ознак принципу територіальної цілісності є неподільність території суверенної держави. Міжнародно-правовий механізм забезпечення неподільності території суверенної держави містить в собі юридичні приписи нормативного змісту принципу територіальної цілісності.

Серед основних доктринальних підходів до розуміння неподільності території суверенної держави можна виділити наступні:

- концепція неподільності та невідчужуваності території (В. Уляницький);
- «невідчужуваність території та недопустимість її розчленовування – це внутрішня сторона принципу територіальної цілісності» (І. Конюхова) [7, с. 158];
- система зобов'язань в сфері забезпечення неподільності території суверенної держави (Л. Волова)[3, с. 27];
- зобов'язання, які впливають із юридичного змісту принципу територіальної цілісності (В. Буткевич) [38];
- порушення територіальної цілісності не змінює статус державної території та не передбачає передачу юридичного титулу суверенітету (Х. Кельзен, А. Кассезе, М. Швებель, К. Райт, І. Шіхат).

Система доктрини міжнародного права розкриваючи нормативний зміст принципу територіальної цілісності характеризує в першу чергу обов'язки та заборони.

Як зауважує Л.Волова у своїх працях, систему зобов'язань в сфері забезпечення неподільності території суверенної держави, як складової

нормативного змісту принципу територіальної цілісності складається з наступних обов'язків:

- 1) обов'язок утримання від захоплення всієї або частини території держави (обов'язок утримуватися від анексії);
- 2) обов'язок утримуватись від розчленовування держави шляхом застосування сили;
- 3) обов'язок утримуватись від підтримки сепаратистських рухів;
- 4) обов'язок не використовувати власну територію на шкоду іншій державі [3, с. 27].

До заборон, які складають нормативний зміст принципу територіальної цілісності, на думку Л.Волової, відносяться:

- а) заборона посягання на природні ресурси іншої держави;
- б) заборона засилання озброєних банд та найманців для ведення бойових дій на території іншої держави;
- в) заборона надання території державі з метою її використання в порушення територіальної цілісності іншої держави [3, с. 27].

Дії щодо невиконання вказаних обов'язків та дії які порушують вказані заборони свідчать про посягання, недотримання та порушення принципу територіальної цілісності.

Для прикладу зауважимо, що дії Російської Федерації щодо агресії проти України в 2014-2020 рр. порушують всі вказані обов'язки та заборони.

Зокрема це:

- анексія Криму;
- розчленування держави шляхом окупації частини Донецької та Луганських областей;
- підтримка сепаратистських рухів ДНР та ЛНР;
- використання власної території для навчання представників сепаратистських рухів, їх переховування від правосуддя в Україні;

- посягання на природні ресурси України (вугілля, сланцевий газ тощо);
- заслання на територію України озброєних банд та найманців для ведення бойових дій, та кадрових військових РФ тощо.

Слід зауважити, що своє відображення обов'язки та заборони знайшли в ст. 3 Резолюція Генеральної аґресії ООН визначає як акт аґресії наступні дії:

«Любое из следующих действий, независимо от объявления войны, с учетом и в соответствии с положениями статьи 2, будет квалифицироваться в качестве акта агрессии:

а) вторжение или нападение вооруженных сил государства на территорию другого государства или любая военная оккупация, какой бы временный характер она ни носила, являющаяся результатом такого вторжения или нападения, или любая аннексия с применением силы территории другого государства или части ее;

б) бомбардировка вооруженными силами государства территории другого государства или применение любого оружия государством против территории другого государства;

в) блокада портов или берегов государства вооруженными силами другого государства;

г) нападение вооруженными силами государства на сухопутные, морские или воздушные силы, или морские и воздушные флоты другого государства;

д) применение вооруженных сил одного государства, находящихся на территории другого государства по соглашению с принимающим государством, в нарушение условий, предусмотренных в соглашении, или любое продолжение их пребывания на такой территории по прекращению действия соглашения;

е) действие государства, позволяющего, чтобы его территория, которую оно предоставило в распоряжение другого государства,

использовалась этим другим государством для совершения акта агрессии против третьего государства;

g) засылка государством или от имени государства вооруженных банд, групп, иррегулярных сил или наемников, которые осуществляют акты применения вооруженной силы против другого государства, носящие столь серьезный характер, что это равносильно перечисленным выше актам, или его значительное участие в них» [80].

На думку В. Буткевич до зобов'язань які складають нормативний зміст принципу територіальної цілісності відносяться:

- обов'язок поваги територіальної цілісності, політичної незалежності та єдності;
- обов'язок не застосовувати силу чи погрожувати нею;
- обов'язок утримуватись від перетворення території в об'єкт привласнення прямо чи опосередковано застосовуючи силу в порушення міжнародного права [39].

Б. Кліменко додатково виокремлює обов'язок держав не визнавати територіальні зміни здійснені шляхом застосування сили [6, с. 111].

Виключенням з правила «не визнавати територіальні зміни вчинені насильницьким шляхом» є можливість захоплення та окупації території іншої держави під час реалізації права на самооборону (М. Швобель) [22, с. 344], адже самооборона це одна із обставин, що виключає протиправність у міжнародній відповідальності [10, с. 172].

Слід зауважити, що обов'язок щодо невизнання територіальних змін які вчинені шляхом укладання договорів ООН з територіальних питань теж не вважаються порушенням принципу територіальної цілісності [8, с. 313].

Характеристика суб'єктів та об'єкту принципу територіальної недоторканості має особливе значення для розкриття його нормативного змісту.

Об'єктами принципу територіальної цілісності є:

1. Територія держави – це реальна, фактична територія в межах державних кордонів, які визначені відповідними міжнародними договорами та внутрішнім законодавством. На думку Б.М. Клименко державна територія це територія, яка «належить відповідно до загальноприйнятих принципів міжнародного права конкретній державі як суб'єкту міжнародного права і в рамках якої політична організація влади цього суб'єкта здійснює своє верховенство» [6].

2. Природні багатства держави – надра землі певної державної території, які відповідно до норм міжнародного права, перебувають під виключним суверенітетом держави на технічно доступній глибині і щодо яких держава визначає умови розвідки та експлуатації [41, с. 134].

Правовий статус природних багатств визначається рядом нормативно-правових актів Генеральної Асамблеї ООН:

- спеціальна резолюція «Невід'ємний суверенітет над природними ресурсами» від 14.12.1962 р.;
- резолюція 626 (VII);
- резолюція 1514 (XV);
- резолюція 1515 (XV);
- резолюція 1803 (XVII);
- резолюція 2158 (XXI);
- резолюція 2386 (XXIII),
- Хартія економічних прав і обов'язків держав 1974 р.

Зокрема, спеціальна резолюція «Невід'ємний суверенітет над природними ресурсами» від 14.12.1962 р. закріплює наступне положення: «Право народів и наций на неотъемлемый суверенитет над их естественными богатствами и ресурсами должно осуществляться в интересах их национального развития и благосостояния населения соответствующих государств» [42].

3. Квзітериторія.

Як заважує В. Паламарчук до квазітериторії держави відносяться:

«1) військові кораблі й літальні апарати, а також морські й повітряні судна, що перебувають на некомерційній державній службі, незалежно від їхнього місцезнаходження;

2) торговельні морські й повітряні судна під прапором даної держави, що перебувають у відкритому морі або в повітряному просторі над відкритим морем;

3) космічні об'єкти, що належать державі;

4) трубопроводи й підводні кабелі;

5) нафтові й інші добувні вишки у відкритому морі;

6) території дипломатичних представництв і консульства» [40, с. 184].

В теорії міжнародного права існують два підходи до розуміння суб'єктів принципу територіальної цілісності:

1. До суб'єктів принципу територіальної цілісності відносяться всі учасники міжнародних відносин, в т.ч. і ті, суб'єкти які не мають власної території (зокрема, і міжнародні урядові і неурядові організації).

2. Суб'єктами принципу територіальної цілісності виключно є держави, а інші учасники міжнародних відносин виступають зобов'язаними суб'єктами на яких покладається обов'язок не порушувати принцип територіальної цілісності.

Враховуючи обидва підходи ми можемо зробити наступний висновок, що уповноваженими суб'єктами принципу територіальної цілісності виступають виключно держава, а зобов'язуючими суб'єктами – всі без виключення суб'єкти міжнародного права.

На думку Т.С. Цимбрівського «склад суб'єктів принципу територіальної цілісності детермінується характером норм його юридичного змісту (забороняючі, зобов'язуючі, уповноважуючі) і в силу цього не є однаковим» [36, с. 16].

Отже, в результаті дослідження юридичних приписів нормативного змісту принципу територіальної цілісності ми дійшли наступних висновків:

Нормативний зміст принципу територіальної цілісності та непорушності державного кордону розкривається у відповідних джерелах міжнародного права: міжнародному договорі; міжнародно-правовому звичаї; загальних визнаними всіма націями принципах права; міжнародних судових рішеннях; доктринальних працях найкваліфікованіших спеціалістів з міжнародного права різних націй.

Основним елементом юридичного змісту принципу територіальної цілісності є заборона застосування сили чи погрози нею (зокрема, анексія).

Структуру юридичного змісту принципу територіальної цілісності складають наступні норми:

1) зобов'язуючі норми: обов'язок поважати територіальну цілісність; обов'язок держав не визнавати легітимність територіальних змін, здійснених шляхом застосування сили чи погрози нею; обов'язок не використовувати територію на шкоду іншій державі;

2) забороняючі норми: заборона застосування сили у формі анексії проти територіальної цілісності; заборона здійснення територіальних змін шляхом застосування сили або погрози нею; заборона застосування сили у прямий (анексія) або непрямий спосіб.

До непрямих способів відносяться:

- заборона утримуватись від підтримки сепаратистських рухів;
- заборона засилання озброєних банд та найманців для ведення бойових дій на території іншої держави;
- заборона надання території державі з метою її використання в порушення територіальної цілісності іншої держави.

Юридичні приписи нормативного змісту принципу територіальної цілісності в своїй сукупності забезпечують комплексне правове регулювання неподільності державної території.

Об'єктами принципу територіальної цілісності є: територія держави, природні багатства держави; квазітериторія.

Уповноваженими суб'єктами принципу територіальної цілісності виступають виключно держава, а зобов'язуючими суб'єктами – всі без виключення суб'єкти міжнародного права.

РОЗДІЛ 2

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В СФЕРІ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

2.1. Міжнародно-правовий механізм захист у випадку анексії території

Функціонування системи норм міжнародного права ґрунтується в межах, які визначенні відповідними нормами міжнародного права, що регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права та має назву «механізм міжнародно-правового регулювання». Важливим складовим елементом механізм міжнародно-правового регулювання є принципи міжнародного права (в т.ч. принципи непорушності кордонів та територіальної цілісності) від реалізації яких залежить ефективність діяльності даного механізму.

Міжнародно-правовий механізм захисту непорушності кордонів застосовується у випадку виникнення міжнародних відносин, які порушують або створюють загрозу порушення принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів, а також реалізацією принципу права націй (народів) на самовизначення.

Одним із основних видів порушення принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів виступає анексія території суверенної держави іншою державою. Розглянемо особливості такого порушення на основі фактичних обставин окремих історичних прикладів та реакції суб'єктів міжнародних відносин на такі випадки.

Анексії Прибалтійських держав РСРС в часи II Світової війни

Даний акт анексії de facto визнавався більшістю країн світу, а de jure заперечувався такими державами, як США, Франція, Канада,

Великобританія, Німеччина та інші, на противагу яким визнали анексію Нідерланди та Швеція.

De jure заперечення анексії Прибалтійських держав РСРС в часи II Світової війни знайшло своє відображення в наступних правових документах, в т.ч і міжнародного характеру, та позиціях окремих держав.

Зокрема, у 1990 р. було прийнято Спеціальну резолюцію сенату США щодо Прибалтійських держав Міжнародної угоди про остаточне врегулювання статусу Німеччини. Така резолюція відображає принцип *estoppel* («естопель у загальному плані означає заборону для держави заперечувати те, що вона до цього взяла або визнала на основі явно виражених актів або своєї поведінки» [43, с. 140]), який, з точки зору США, не відмінняє в результаті анексії Прибалтійських держав РСРС після II Світової війни статус учасника міжнародних відносин для даних країн. Така позиція США також підкріплюється судовими прецедентами, наявністю дипломатичних представництв Прибалтійських держав в США за часів анексії, заборона доступу для РСРС до активів прибалтійських держав, розміщених в США тощо.

De jure заперечення анексії Прибалтійських держав РСРС в часи II Світової війни також ґрунтується на міжнародному принципі *ex in iuria jus non oritur* (неправомірні дії не можуть бути основою прав для суб'єкта міжнародних відносин – правопорушника). Зокрема, на думку Т. Гранта «з точки зору міжнародного права правосуб'єктність Прибалтійських держав, незважаючи на їх анексію, залишалась незмінною» [21, с. 145].

Слід зауважити, що виходячи з вищезазначеного випливає, що у даному випадку не відбулося створення нових суб'єктів міжнародного права, а відбулася ресторація міжнародно-правового статусу Латвією, Литвою та Естонією, який було втрачено у зв'язку із їх неправомірною анексією.

На прикладі України в історичному аспекті акти анексії, щодо її території, неодноразово мали місце бути.

Анексія Закарпаття Угорщиною

Територіальний розподіл країн світу після I Світової війни спричинив включення Закарпаття до складу Чехословаччини під назвою «Прикарпатська Русь». Проте, вже у 1938 році Закарпаття отримало статус автономії та у 1939 р. проголосило про свою незалежність під назвою «Карпатська Україна». Під час II Світової війни Угорщина за підтримки нацистської Німеччини анексувала Закарпаття [44, с. 9].

Анексія західноукраїнських земель РСРС

На основі таємного протоколу пакту Молотова-Ріббентропа (23.08.1939 р.) між РСРС та нацистською Німеччиною відбулася анексія західноукраїнських земель, яка в свої чергу спричинила події т.з. «радянської країни» [44, с. 9].

Анексія Криму Російською Федерацією

Слід зауважити, що перша анексія Криму Росією вперше відбулася ще в 1783 році, коли Російська імперія включила Кримське ханство до свого складу після зречення кримським ханом Шагін Гераєм своєї влади. Правовими документами, що закріпив включення Криму до імперії стали:

- «Маніфест про прийняття Кримського півострова, острова Тамань і всієї Кубанської сторони під державу Російську» від 08.04.1783 р., який було підписано Катериною II;

- «Акт про приєднання до Російської імперії Криму, Тамана і Кубані» укладений між Османською та Російською імперіями (28.12.1783 р.);

- Ясський мирний договір між Османською та Російською імперіями (1774 р.);

- Указ Павла I від 12.12.1796 р. щодо адміністративно-територіального поділу Криму в складі імперії.

Окрім випадків анексії українських земель в історичній ретроспективі незалежна Україна зазнала анексії в новітній історії її розвитку.

Слід зазначити, що суверенність України, недоторканість та цілісність її території визначається не тільки національних законодавством (Конституцією та нормативно-правовими актами), але й рядом міжнародних нормативно-правових актів. Зокрема, таких як:

- Гаазькі конвенції 1907 р.;
- IV Женевська конвенція 1949 р.;
- Гельсінський заключний акт 1975 року, про непорушність кордонів у Європі;- Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 р.;
- Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 р.;
- Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28.01.2003 р. та інші.

Друга спроба незаконної анексії Криму РФ відбулася у 2014 році та ґрунтувалася на онові окупації та збройної агресії Росії. В результаті анексії та проведення неправомірного референдуму Крим було включено до складу Російської Федерації.

Для псевдоправового закріплення анексії Крими з боку Російської Федерації було прийнято ряд нормативно-правових актів:

- 1) Договір про прийняття Криму до складу Росії» (18.04.2014 р.);
- 2) внесено відповідні зміни до Конституції РФ.

De jure та de facto анексію Криму РФ не було визнано Україною та такими міжнародними суб'єктами, як:

- Генеральна асамблея ООН;
- Парламентська асамблея Ради Європи;

- Парламентська асамблея Організації з безпеки і співробітництва в Європі;

- Венеціанська комісія.

Наприклад, Генеральною Асамблеєю ООН за період окупації території АРК було прийнято ряд Резолюцій, які засуджують факт агресії та дії Росії під час окупації:

1. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН про територіальну цілісність України № 68/262 від 27.04.2014 р.;
2. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна» від 19.12. 2016 р.;
3. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна» від 19 грудня 2017 р.;
4. Резолюція ГА ООН «Проблема мілітаризації АР Крим та м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного і Азовського морів» від 17.12.2018 р.;
5. Резолюція ГА ООН «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна» від 22.12.2018 р.

Основними позиціями ГА ООН щодо анексії РФ АРК закріпленими в даних Резолюціях стали:

- визнання територіальної цілісності України;
- невизнання кримського «референдуму»;
- засудження незаконного переслідування жителів Криму з боку влади, дискримінації представників кримських татар та української нації, примусове залучення до служби в армії;
- вимога до РФ щодо негайного звільнення політичних в'язнів-українців (в т.ч. і українських моряків) та забезпечення співпраці з правозахисними міжнародними організація [46];

- засудження застосування законодавства РФ в Криму та нав'язування російського громадянства;
- не припустимість переслідування представників таких релігійних організацій, як Українська православна церква Київського патріархату та мусульманських релігійних організацій;
- вимога до РФ негайно скасувати заборони діяльності Меджлісу кримськотатарського народу;
- вимога до РФ забезпечити отримання освіти на українській та кримськотатарській мові;
- засудження будівництва Керченського мосту та створення перешкод для навігації в Азовському та Чорному морі;
- припинення мілітаризації Криму;
- вираження занепокоєння, щодо поміщення до психіатричних закладів та застосування тортур з метою отримання пізнавальних слідчих політичних опонентів та активістів;
- засудження блокування РФ українських телевізійних каналів та веб-сайтів тощо [46].

Зокрема, Україною було прийнято ряд нормативно-правових актів, які *de jure* та *de facto* не визнають правомірність акту анексії АРК РФ. Наприклад, Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» у ст.1 містить наступне положення «Тимчасово окупована територія України (далі – тимчасово окупована територія) є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України. Датою початку тимчасової окупації є 20 лютого 2014 року» [45].

Слід зауважити, що визнавати акт збройної окупації АРК Російською Федерацією анексією не є доречним, адже анексія – це насильницьке приєднання території іншої держави, правові наслідки

якої полягає у зміні правового статусу анексованої території. Термін «анексія» щодо збройного захоплення Криму використовується Російською Федерацією.

У даному випадку доречним називати «спроба анексії АР Криму та м. Севастополя» (позиція США) та «тимчасова окупація АР Криму та м. Севастополя» (позиція України), «незаконна анексія» (позиція ЄС).

Окупація – це тимчасовий міжнародно-правовий режим, який не пов'язаний з переходом суверенітету над територією однієї держави для держави-окупанта.

Така позиція зумовлюється наступним положенням резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 68/262 2014 р. «закликає всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати ніяких змін статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на підставі «референдуму» і утримуватися від будь-яких дій або поведінки, які можуть бути інтерпретовані як визнання будь-якої зміни статусу».

Отже, слід зауважити, що відповідно до положень Гаазької конвенції про закони та звичаї війни на суходолі (1907 р.) та звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права на територію окупованого Криму поширюється міжнародно-правовий режим окупації. Відповідно до якого «державо-окупант може обмежено поширити на окуповану територію свою юрисдикцію, однак основні права та вигоди, пов'язані з цією територією, походять від суверенітету держави-власника суверенітету цієї території і не можуть переходити державі-окупанту» [47].

В ході окупації АР Крим було порушено наступні міжнародно-правові принципи – принцип територіальної цілісності і непорушності державних кордонів.

На думку Л.А. Філяніної допущення порушення таких принципів зумовлено наступними чинниками:

«- посилення тенденцій до дезінтеграції держав через реалізацію права народів на самовизначення;

- відродження доктрин, зокрема гуманітарної інтервенції; зовнішніх військових інтервенцій, що завдали значного удару територіальному суверенітету;

- процеси глобалізації, що в окремих випадках призвели до руйнування зв'язків держави і народу, внаслідок чого проявлялися тенденції до етнонаціоналізму та радикалізації націоналістичних рухів» [48, с. 64].

2.2. Імплементация основ міжнародного механізму співробітництва в сфері охорони державного кордону до національного законодавства України

Україна як повноправний учасник міжнародних відносин приймає активну участь в міжнародному механізмі співробітництва в сфері охорони державного кордону.

Слід зауважити, що для забезпечення ефективності реалізації міжнародно-правових принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів учасникам міжнародних відносин слід дотримуватися відповідних міжнародно-правових угод в даній сфері на міжнародному та національному рівнях, в т.ч. шляхом імплементации [11, с. 20].

На думку Ю.С. Шемчушенка імплементация – це «організаційно-правова діяльність держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань. За загальним правилом національний механізм імплементации охоплює органи державної влади та інші органи, які уповноважені забезпечувати виконання країною зобов'язань за міжнародним правом» [2, с. 329].

Україна, після здобуття незалежності, сумлінно виконує міжнародно-правові зобов'язання, в т.ч. і зобов'язання правонаступником яких стала Україна після припинення існування РСРС. За часів незалежності Україною було укладено нові міжнародно-правові угоди, країна долучилася до ряду Конвенцій та Декларацій, які було ратифіковано Верховною Радою України та імплементовано до українського національного законодавства.

В межах нашого дослідження науковий інтерес складає саме імплементація основ міжнародного механізму співробітництва в сфері охорони державного кордону до національного законодавства України, особливості якої ми розглянемо на прикладі імплементації принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів.

Систему міжнародно-правових актів в цій сфері складають:

1. Конвенції ратифіковані Україною.
2. Двосторонні угоди укладені за участю України.
3. Протоколи про встановлення дипломатичних відносин.

Прикладами двосторонніх угод за участю України, які закріплюють дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів є:

- 1) договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Македонія 1998 р.;
- 2) договір про дружні відносини між Україною і Чеською Республікою 1995 р.;
- 3) договір про дружбу співробітництво і партнерство між Україною та Азербайджанською Республікою 2000 р.;
- 4) договір про дружбу і співробітництво між Україною і Латвійською Республікою 1995 р.;
- 5) договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Хорватія 2002 р.;

- б) договір про дружбу і співробітництво між Україною і Грецькою Республікою 1996 р.;
- 7) договір про дружні відносини та співробітництво між Україною і Республікою Болгарією 1992 р.;
- 8) договір про дружбу і співробітництво між Україною і Киргизькою Республікою 1996 р. та інші.

При двосторонніх міжнародних дипломатичних відносинах за участю України додатково укладаються протоколи про встановлення дипломатичних відносин, які в т.ч. врегульовують застосування принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів в даних правових відносинах. До таких протоколів можна віднести наступні:

- Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Державою Катар (1993 р.);
- Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Латвійською Республікою (1992 р.);
- Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Республікою Маврикій (1992 р.);
- Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Республікою Кенія (1993 р.);
- Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Португалією (1992 р.);
- Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Ісламською Державою Афганістан 1995 р. та інші.

Окремі протоколи про дипломатичні відносини містять не тільки положення, що дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів, але й додаткові зобов'язання щодо невизнання територіальних змін держав-партнерів, які відбулися в результаті застосування сили чи погрози застосування сили (наприклад, в результаті анексії чи окупації території суверенної держави). До таких

протоколів можна віднести спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Республікою Еквадор 1993 р.

Систему нормативно-правових актів України в сфері закріплення принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів складають наступні акти:

1. Акт проголошення незалежності України (1991 р.), який поряд з проголошенням незалежності закріплює наступне положення «територія України є неподільною і недоторканою» [49].

2. Конституція України (ст. 2 «територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою» [50]. Також, статті 17, 65, 102, 132, 157 Конституції України доповнюють і розкривають зміст статті 2.

3. Постанова президії Верховної Ради України «Про встановлення дипломатичних відносин з державами-суб'єктами колишнього СРСР» (1991 р.).

4. Звернення ВРУ «До парламентів і народів світу» (1991 р.).

Постанова та звернення закріплюють готовність України встановити дипломатичні відносини з демократичними державами світу і розвивати двосторонні відносини з дотриманням принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів.

5. Закони і підзаконні нормативно-правові акти.

До законів України, які закріплюють принципи територіальної цілісності та непорушності кордонів слід віднести:

- Закон України «Про національну безпеку України» (21.06.2018 р.);

- Закон України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» від (02.09.2014 р.);

- Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово

окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (18.01.2018 р.);

- Закон України «Про Оборону України» (03.03.1992 р.);
- Закон України «Про державний кордон України» (14.01.1992 р.);
- Закон України «Про Службу безпеки України» (25.03.1992 р.);
- Закон України «Про дипломатичну службу» (07.06.2018 р.)

та інші.

Зокрема, норми Закону України «Про Оборону України» визначають, що «воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводится в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [27].

Норми даного закону визначають порядок дій державних органів, які спрямовані на забезпечення реалізації принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів, передумовою яких виступають погроза силою та/або застосування сили проти територіальної цілісності України.

Серед інших нормативно-правових актів необхідно виокремити Закон України «Про Службу безпеки України», який визначає серед основних завдань СБУ обов'язок забезпечувати територіальні цілісність держави, що відображає основні положення міжнародно-правових принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів.

Передмова Закону України «Про державний кордон України» закріплює наступне положення «Україна, керуючись Конституцією України, Декларацією про державний суверенітет України та Актом проголошення незалежності України, неухильно проводить політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів України виходячи із принципів непорушності державних кордонів, які є відображенням територіальної цілісності, політичної та економічної незалежності, суверенітету та єдності України. Державний кордон України є недоторканим. Будь-які порушення його рішуче припиняються» [28].

Окремої позитивної оцінки заслуговують норми даного закону, що стосуються правового врегулювання питання недоторканості державного контролю, діяльності системи державних органів на яких покладається обов'язок забезпечувати захист державного кордону. Отже, ми можемо стверджувати, що в Законі України «Про державний кордон України» знайшли своє відображення міжнародні принципи територіальної цілісності та непорушності кордонів.

Закон України «Про дипломатичну службу» серед основних завдань органів дипломатичної служби визначає наступне: «забезпечення дипломатичними засобами і методами захисту суверенітету, міжнародної безпеки, територіальної цілісності та непорушності кордонів України, її політичних, торговельно-економічних, культурних, гуманітарних та інших інтересів» [26]. Слід зауважити, що дане положення додатково свідчить про імплементацію міжнародних принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів.

На думку Т.С. Цимбрівського до «дипломатичних засобів та методів захисту територіальної цілісності та непорушності кордонів» відноситься «ініціатива та пропозиції Міністерства Закордонних Справ України щодо розширення договірно-правової бази, спрямованої на забезпечення територіальної цілісності та непорушності кордонів

України або його дипломатичні протести з приводу порушення зазначених принципів з боку інших держав стосовно України» [36].

Закон України «Про транскордонне співробітництво» у ст.2 серед принципів транскордонного співробітництва виділяє «повага до державного суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів держав» [24], що до свідчить про реалізації принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів і в даному нормативно-правовому акті.

Дослідження положень відповідних українських законів свідчить про те, що імплементація міжнародно-правових принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів знайшла своє відображення у загальній формі в законодавстві України та стала його невід'ємною частиною.

До підзаконні нормативно-правові акти в сфері реалізації принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів можна віднести:

- Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»» (24.09.2015 р.);
- Постанова Верховної Ради України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (01.07.2010 р.);
- Постанова Кабінету Міністерства України «Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України» від (2016 р.);
- Указ Президента України «Про Раду національної безпеки і оборони України» (1998 р.);
- Воєнна доктрина України, затверджена Указом Президента України (2004 р.) та інші.

Постанова Верховної Ради України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (01.07.2010 р.) (далі – Постанова від 01.07.2010 р.

№ 2411-VI) містить пряме закріплення міжнародно-правових принципів територіальної цілісності та непорушності кордоні, зокрема постанова передбачає, що «зовнішня політика ґрунтується на таких принципах:

- суверенна рівність держав;
- утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іноземної держави;
- повага до територіальної цілісності іноземних держав та непорушності державних кордонів» [52].

Постанова детально врегульовує питання реалізацій принципів територіальної цілісності та непорушності кордоні. Зокрема, визначає наступні положення:

- 1) «застосування Збройних Сил України лише у випадках актів збройної агресії проти України, будь-яких інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів, боротьби з міжнародним тероризмом та піратством або в інших випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [52];
- 2) «забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних, економічних, енергетичних та інших інтересів» [52].

Дослідження положень Постанови від 01.07.2010 р. № 2411-VI дозволяє визначити наступні висновки:

- завданням внутрішньої та зовнішньої політики української держави спрямоване не тільки на захист територіальної цілісності та непорушності кордонів України, але й її дії, щодо

дотримання вказаних принципів по відношенню до інших держав;

- мирне вирішення територіальних спорів;
- застосування збройних сил держави лише у визначених українським та міжнародним законодавством випадках та підставах.

Слід зауважити, що Постанова від 01.07.2010 р. № 2411-VI відповідає положенням Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.), зокрема таким, як «Государства-участники рассматривают как нерушимые все границы друг друга, как и границы всех государств в Европе, и поэтому они будут воздерживаться сейчас и в будущем от любых посягательств на эти границы. Они будут, соответственно, воздерживаться также от любых требований или действий, направленных на захват и узурпацию части или всей территории любого государства-участника» [33].

Положення Постанови від 01.07.2010 р. № 2411-VI знайшли своє відображення у відповідних двосторонніх договорах за участю України. Наприклад, у таких, як:

- 1) договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Македонія 1998 р.;
- 2) договір про дружні відносини між Україною і Чеською Республікою 1995 р.;
- 3) договір про дружбу співробітництво і партнерство між Україною та Азербайджанською Республікою 2000 р.;
- 4) договір про дружбу і співробітництво між Україною і Латвійською Республікою 1995 р.;
- 5) договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Хорватія 2002 р.;
- 6) договір про дружбу і співробітництво між Україною і Грецькою Республікою 1996 р. та інших.

Наприклад, Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною та Республікою Білорусь 1995 р. закріплює таке положення, як: «Високі Договірні Сторони визнають непорушність існуючих між ними державних кордонів і підтверджують, що не мають ніяких територіальних претензій одна до одної і не висуватимуть таких претензій у майбутньому» [23].

Серед підзаконних нормативно-правових актів, до яких імплементовано основи міжнародного механізму співробітництва в сфері охорони державного кордону слід відзначити Постанову Кабінету Міністерства України «Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України» від 30.03.2016 р. № 281., яка визначає основним завданням Міністерства закордонних справ України, а саме забезпечити «дипломатичними засобами і методами захисту суверенітету, міжнародної безпеки, територіальної цілісності та непорушності кордонів України, її політичних, торговельно-економічних, культурних, гуманітарних та інших інтересів» [29]. Дані положення постанови відповідають нормам Закону України «Про дипломатичну службу», розглянутого нами вище.

Указ Президента України «Про Раду національної безпеки і оборони України» 1998 р. визначає наступні повноваження Секретаря Ради національної безпеки і оборони України в сфері реалізації принципів територіальної цілісності та недоторканості кордонів, а саме на Секретаря покладається обов'язок щодо організації і розробки та запровадження заходів щодо захисту територіальної цілісності, в т.ч. і виконання функції загального нагляду та координації дій з боку інших органів державної влади України, спрямованих на забезпечення територіальної цілісності.

Імплементация норм принципів територіальної цілісності та недоторканості кордонів відстежується і в ряді Державних програм та планів співробітництва України з НАТО. З державних програм в даній

сфері, які було прийнято після незаконної анексії АР Крим та частини Донецької і Луганських областей слід відмітити наступні:

1. План заходів на 2020 рік щодо реалізації Концепції вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017—2020 роки.
2. Річна національна програма під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік.
3. Річна національна програма під егідою Комісії Україна – НАТО на 2019 рік.
4. План заходів щодо реалізації Концепції вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2019 рік.
5. Річна національна програма під егідою Комісії Україна-НАТО на 2018 рік.
6. План заходів щодо реалізації Концепції вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2018 рік.
7. План заходів щодо реалізації Концепції вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017 рік.
8. Концепція вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017-2020 роки.
9. Річна національна програма під егідою Комісії Україна – НАТО на 2017 рік.
10. Річна національна програма співробітництва Україна - НАТО на 2016 рік.
11. Річна національна програма співробітництва Україна - НАТО на 2015 рік та інші.

Наприклад, Указ Президента «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію

національної безпеки України» передбачає «встановлення миру, відновлення суверенітету і територіальної цілісності України у межах її міжнародно визнаного державного кордону – найвищий пріоритет держави» [54].

Також Стратегія містить наступні положення, які імплементують принципи територіальної цілісності ат недоторканості кордону:

«відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України» [54];

«забезпечить розвиток та удосконалення загальнодержавної системи захисту державного кордону, зокрема імплементацию європейських стандартів прикордонної безпеки, скоординовану діяльність державних органів України та військових формувань для системного розвитку інтегрованого управління кордонами» [96].

Слід зауважити, що давні положення відповідають Закону України «Про національну безпеку України» (21.06.2018 р.). Так, відповідно до закону «стратегія національної безпеки України – документ, що визначає актуальні загрози національній безпеці України та відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів України та є основою для планування і реалізації державної політики у сфері національної безпеки» [25].

Одним із важливих підзаконних нормативно-правових актів, в якому імплементовано принципи територіальної цілісності та непорушності кордонів, становить Воєнна доктрина України, затверджена Указом Президента України (2004 р.) та визначає наступне поняття самої доктрини «воєнна доктрина України є сукупністю цільових настанов, керівних принципів і поглядів на забезпечення воєнної безпеки України. Воєнна доктрина має оборонний характер. Україна не вважає жодну державу своїм воєнним противником. Разом з тим Україна вважатиме потенційним воєнним противником будь-яку

державу, послідовна недружня політика якої загрожуватиме воєнній безпеці України» [55].

Отже, як зауважує Т.С. Цимбрівський «стан захищеності національних інтересів України, її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості від посягань із застосуванням воєнної сили позначає не лише складову національної безпеки, але також – поняття воєнної безпеки України в цілому» [36].

Відповідно до Воєнної стратегії у загрозливий період та з початком війни (збройного конфлікту) основними складовими забезпечення воєнної безпеки є :

«- використання можливостей Ради Безпеки ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС, інших регіональних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки, згідно з положеннями глави VIII Статуту ООН для запобігання агресії та припинення війни (збройного конфлікту) на ранніх стадіях;

- своєчасне введення воєнного стану в державі або в окремих її місцевостях, проведення загальної або часткової мобілізації, повного або часткового стратегічного розгортання Збройних Сил України, інших військових формувань і приведення їх у готовність до виконання завдань;

- організація та здійснення заходів територіальної і цивільної оборони;

- локалізація збройного конфлікту і недопущення його переростання в локальну або регіональну війну;

- координація відповідно до законодавства діяльності і зосередження зусиль всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування і громадян в інтересах ліквідації воєнного конфлікту і відсіч збройної агресії;

- переведення національної економіки, окремих її галузей, підприємств, транспорту і комунікацій на роботу в умовах воєнного стану;

- відсіч збройної агресії, завдання ударів по найважливіших об'єктах і військах агресора з метою примушення його відмовитися від подальшого ведення воєнних (бойових) дій на початковій стадії агресії і укладення миру на умовах, які відповідають національним інтересам України» [55].

Отже, імплементація основ міжнародного механізму співробітництва в сфері охорони державного кордону до національного законодавства України характеризується комплексним юридичним характером. Такий механізм має на меті виконання та реалізацію міжнародно-правових зобов'язань України в сфері дотримання та виконання принципів територіальної цілісності та непорушності державного кордону та має дворівневу систему – систему відповідних нормативно-правових актів та систему державних органів влади, що виконують функції щодо забезпечення виконання принципів у внутрішньому правопорядку та при здійсненні зовнішньої політики.

ВИСНОВКИ

В ході дослідження ми дійшли наступних висновків:

Існує плюралізм підходів до визначення терміну «принцип територіальної цілісності», які умовно поділяються на дві групи: принцип територіальної цілісності та «принцип територіальної цілісності і недоторканості».

Поняття «принцип територіальної цілісності» має загальні ознаки принципу територіальної цілісності (принцип носить загальновизнаний, універсальний та імперативний характер) та спеціальні ознаки принципу територіальної цілісності (неподільність території, функція забезпечення міжнародної безпеки, функція захисту державної території).

Принцип територіальної цілісності відноситься до категорії норм «*jus cogens*» та співвідноситься з *uti possidetis juris*, поняттям просторової безпеки та територіального верховенства держави.

Принцип територіальної цілісності слід розглядати як такий що не має зворотної дії у часі.

Нормативний зміст принципу територіальної цілісності та непорушності державного кордону розкривається у відповідних джерелах міжнародного права: міжнародному договорі; міжнародно-правовому звичаї; загальних визнаними всіма націями принципах права; міжнародних судових рішеннях; доктринальних працях найкваліфікованіших спеціалістів з міжнародного права різних націй.

Основним елементом юридичного змісту принципу територіальної цілісності є заборона застосування сили чи погрози нею (зокрема, анексія).

Структуру юридичного змісту принципу територіальної цілісності складають наступні норми:

- 1) зобов'язуючі норми: обов'язок поважати територіальну цілісність; обов'язок держав не визнавати легітимність територіальних

змін, здійснених шляхом застосування сили чи погрози нею; обов'язок не використовувати територію на шкоду іншій державі;

2) забороняючі норми: заборона застосування сили у формі анексії проти територіальної цілісності; заборона здійснення територіальних змін шляхом застосування сили або погрози нею; заборона застосування сили у прямий (анексія) або непрямий спосіб.

До непрямих способів відносяться: заборона утримуватись від підтримки сепаратистських рухів; заборона засилання озброєних банд та найманців для ведення бойових дій на території іншої держави; заборона надання території державі з метою її використання в порушення територіальної цілісності іншої держави.

Юридичні приписи нормативного змісту принципу територіальної цілісності в своїй сукупності забезпечую комплексне правове регулювання неподільності державної території.

Об'єктами принципу територіальної цілісності є: територія держави, природні багатства держави; квазітериторія.

Уповноваженими суб'єктами принципу територіальної цілісності виступають виключно держава, а зобов'язуючими суб'єктами – всі без виключення суб'єкти міжнародного права.

Функціонування системи норм міжнародного права ґрунтується в межах, які визначенні відповідними нормами міжнародного права, що регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права та має назву «механізм міжнародно-правового регулювання». Важливим складовим елементом механізм міжнародно-правового регулювання є принципи міжнародного права (в т.ч. принципи непорушності кордонів та територіальної цілісності) від реалізації яких залежить ефективність діяльності даного механізму.

Міжнародно-правовий механізм захисту непорушності кордонів застосовується у випадку виникнення міжнародних відносин, які порушують або створюють загрозу порушення принципів територіальної

цілісності та непорушності кордонів, а також реалізацією принципу права націй (народів) на самовизначення.

Одним із основних видів порушення принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів виступає анексія території суверенної держави іншою державою.

Історичні випадки анексії території українських земель:

1. Анексія Закарпаття Угорщиною
2. Анексія західноукраїнських земель РСРС
3. Анексія Криму Російською Федерацією

Спроба незаконної анексії Криму РФ відбулася у 2014 році та ґрунтувалася на онові окупації та збройної агресії Росії. В результаті анексії та проведення неправомірного референдуму Крим було включено до складу Російської Федерації.

De jure та de facto анексію Криму РФ не було визнано Україною та такими міжнародними суб'єктами, як: Генеральна асамблея ООН; Парламентська асамблея Ради Європи; Парламентська асамблея Організації з безпеки і співробітництва в Європі; Венеціанська комісія.

Слід зауважити, що визнавати акт збройної окупації АРК Російською Федерацією анексією не є доречним, адже анексія – це насильницьке приєднання території іншої держави, правові наслідки якої полягає у зміні правового статусу анексованої території. Термін «анексія» щодо збройного захоплення Криму використовується Російською Федерацією. У даному випадку доречним називати «спроба анексії АР Криму та м. Севастополя» (позиція США) та «тимчасова окупація АР Криму та м. Севастополя» (позиція України), «незаконна анексія» (позиція ЄС). Окупація – це тимчасовий міжнародно-правовий режим, який не пов'язаний з переходом суверенітету над територією однієї держави для держави-окупанта.

Заходи протидії міжнародно-правового механізму захист від незаконної анексії АР Крим та м. Севастополя РФ полягає в наступному:

визнання територіальної цілісності України; невизнання кримського «референдуму»; засудження незаконного переслідування жителів Криму з боку влади, дискримінації представників кримських татар та української нації, примусове залучення до служби в армії; вимога до РФ щодо негайного звільнення політичних в'язнів-українців (в т.ч. і українських моряків) та забезпечення співпраці з правозахисними міжнародними організаціями; засудження застосування законодавства РФ в Криму та нав'язування російського громадянства; не припустимість переслідування представників таких релігійних організацій, як Українська православна церква Київського патріархату та мусульманських релігійних організацій; вимога до РФ негайно скасувати заборони діяльності Меджлісу кримськотатарського народу; вимога до РФ забезпечити отримання освіти на українській та кримськотатарській мові; засудження будівництва Керченського мосту та створення перешкод для навігації в Азовському та Чорному морі; припинення мілітаризації Криму; вираження занепокоєння, щодо поміщення до психіатричних закладів та застосування тортур з метою отримання пізнавальних слідчих політичних опонентів та активістів; засудження блокування РФ українських телевізійних каналів та веб-сайтів тощо.

Дослідження положень відповідних українських законів свідчить про те, що імплементація міжнародно-правових принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів знайшла своє відображення у загальній формі в законодавстві України та стала його невід'ємною частиною.

Імплементація основ міжнародного механізму співробітництва в сфері охорони державного кордону до національного законодавства України характеризується комплексним юридичним характером. Такий механізм має на меті виконання та реалізацію міжнародно-правових зобов'язань України в сфері дотримання та виконання принципів

територіальної цілісності та непорушності державного кордону та має дворівневу систему – систему відповідних нормативно-правових актів та систему державних органів влади, що виконують функції щодо забезпечення виконання принципів у внутрішньому правопорядку та при здійсненні зовнішньої політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блищенко В.И., Солнцева М.М. Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX – начало XXI века): Учебное пособие. М.: Городец, 2005. 496 с.
2. Великий энциклопедический юридический словарь. За ред. Ю.С. Шемчушенка. К.: Юридична думка, 2007. 992 с.
3. Волова Л.И. Принцип территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве. Ростов н/Д, 1981. 192 с.
4. Доклад исследовательской группы Комиссии международного права. «Фрагментация международного права: трудности обусловленные диверсификацией и расширением сферы охвата международного права». URL: <https://legal.un.org/ilc/reports/2006/russian/chp12.pdf>
5. Каламкарян Р.А. Философия международного права. М.: Наука, 2006. 207 с.
6. Клименко Б.М. Международно-правовые аспекты безопасности государственных границ. *Советский Ежегодник Международного Права*. 1988. М.: Наука, 1989. С. 109-117.
7. Конюхова И.А. Международное и конституционное право: теория и практика взаимодействия. М.: Формула права, 2006. 496 с.
8. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Изд. 3-е, перераб., и доп. М.: Волтерс Клувер, 2005. 432 с.
9. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. М.: БЕК, 1996. 342 с.
10. Лукашук И.И. Право международной ответственности. М.: Волтерс Клувер, 2004. 432 с.

11. Международное право. Под ред. К.К. Гасанова. М.: Закон и право, 2008. 407 с.
12. Международное право. Под ред. А.А. Ковалева, С.В. Черниченко. М.: Омега, 2006. 832 с.
13. Международное право: учебник. Отв. ред. Ю.М. Колосов., Э.С. Кривчикова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Международные отношения, 2005. 816 с.
14. Мелков Г.М. Некоторые теоретические аспекты основных принципов международного права. *Российский ежегодник международного права*. 2005. Санкт-Петербург: Россия-Нева, 2006. С. 70-85.
15. Ушаков Н.А. Проблемы теории международного права. М., 1988. 192 с.
16. Юридический энциклопедический словарь. Отв. ред. А.Я. Сухарев. М.: Советская энциклопедия, 1984. 415 с.
17. Юридичний словник. За ред. Б.М. Бабія, В.М. Корецького, В.В. Цветкова. К., 1974. 845 с.
18. Bartos T. *Uti possidetis. Quo vadis ? Australian Yearbook of International Law*. 1997. Vol. 18. P. 37-96.
19. Davis W. Reversing the flow: International law and chinese hydropower development on the headwaters of the Mekong river. *New York International Law Review*. 2006. № 19. P. 1-76.
20. Encyclopedia of the United Nations and International agreements. Third edition. Volume 4: T to Z. Edited by A.Mango. New York, 2003. 2941 p.
21. Grant T. A panel of experts on Chechnya: purposes and prospects in light of international law. *Virginia Journal of International Law*. 1999-2000. Vol. 40. P. 115-191.
22. Schwebel M. What weight to conquest ? *American Journal of International Law*. 1970. Vol. 64. P. 344-347.

23. Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною та Республікою Білорусь 1995 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=112_692.
24. Про транскордонне співробітництво: Закон України 24.06.2004 р. *Президентський вісник* від 06.08.2004. № 21.
25. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
26. Про дипломатичну службу: Закон України від 07.06.2018 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2449-19#Text>
27. Про Оборону України: Закон України 06.12.1991 р. *Відомості Верховної Ради України* від 03.03.1992. 1992 р. № 9. стаття 106.
28. Про державний кордон України: Закон України 04.11.1991 р. *Відомості Верховної Ради України* від 14.01.1992. 1992 р. № 2. стаття 5.
29. Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України: Постанова Кабінету Міністерства України від 30.03.2016 р. № 281 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2016-%D0%BF#Text>
30. Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Co-Operation Among States in Accordance with Charter of United Nations. October 24, 1970. *American Journal of International Law*. 1971. Vol. 65. P.243-251.
31. Дрьоміна-Волок Н.В. Норми jus cogens – сучасне jus gentium intra se. *Юридична наука* № 1(1)/2011. С.187-194.
32. Мирзаев Ф.С. – Еволюція uti possidetis как принципа міжнародного права. *Міжнародне право*. 2017. № 3. С. 45-54. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=23792
33. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 01.08.1975 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text

34. Статут ООН 1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text
35. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до статуту ООН 1970 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text
36. Цимбрівський Т.С. Дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2008. 20 с.
37. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26.06.1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text
38. Буткевич О.В. Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. К.: Україна, 2003. 800 с.
39. Визначення агресії: Резолюція Генеральної агресії ООН від 14.12.1974 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74#Text
40. Паламарчук В. Теоретико-правові основи розуміння державної території України. Підприємництво, господарство і право. № 1. 2017. С. 182-186.
41. Курс міжнародного права: в 6-ти т. М.: Наука, 1967. Т. 3. 432 с.
42. Невід'ємний суверенітет над природними ресурсами: Резолюція 1803 (XVII) Генеральної Асамблеї ООН URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_819#Text
43. Мануїлова А.І. Становлення принципу Естопеля в міжнародному праві. Науковий вісник Ужгородського національного університету Серія ПРАВО. 2018, Випуск 53. Том 2. С. 140-144.

44. Ляшко О. Анексовані українські землі: політико-правовий екскурс в історію. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 4/2018. С. 7-12.

45. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

46. 6 років окупації: які резолюції приймала Генасамблея ООН. Crimea SOS URL: <https://krymsos.com/news/6-rokiv-okupatsiyi-yaki-rezolyutsiyi-priimala-genasambleya-oon/>

47. Макеєв О. Крим: анексований чи окупований? Українська правда'20. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2019/08/22/7224230/>

48. Філянїна Л.А. Політико-правові аспекти принципів підтримання міжнародного миру та безпеки. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2014. № 1. С. 63–68.

49. Про проголошення незалежності України: Постанова ВРУ від 24.08.1991 р. № 1427-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>

50. Конституція від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

51. Про Службу безпеки України: закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>

52. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики Постанова Верховної Ради України від 01.07.2010 р. № 2411-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>

53. Про Раду національної безпеки і оборони України: Указ Президента України від 05.03.1998 р. № 183/98-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80/conv#n80>

54. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента №392/2020 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

55. Воєнна доктрина України: Закон України від 2003 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/366136>